

УДК 316.5(477)

М. М. Саппа

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ 1989–1991 РР. ЯК ПРОДУКТ СОЦІАЛЬНОГО РУХУ З БАГАТОВЕКТОРНОЮ МЕРЕЖНОЮ СТРУКТУРОЮ

Розглянуто національно-визвольну революцію в Україні 1989–1991 рр. як соціальну зміну, що формується «знизу». Показано, що рушійною силою революції був соціальний багатовекторний рух з мережною структурою.

У своїх попередніх роботах [1–5] ми розглядали підходи до проблеми суб'єктності процесу державного і правового творення. На нашу думку, науковий аналіз цього теоретичного питання може мати й практичне – прогностичне або організаційне – значення. Уважаємо, що безпосередніми суб'єктами творення держави і права можуть бути: певні видатні державні та громадські діячі – особистості, що стають ініціаторами і лідерами державотворчого процесу [1; 4; 5], державотворча еліта – особлива елітна група, дії якої спрямовані на творення держави і права [2], та соціальні рухи [5].

У типології соціальних змін, що була представлена П. Штомпокою, присутня категорія явних соціальних змін, які формуються «знизу». Вона охоплює ситуації, у яких люди домовляються й об'єднуються для того, щоб організувати зміни в суспільстві. Тут ідеться й про громадські (соціальні) рухи. П. Штомпка стверджує, що соціальні рухи – це засоби в причинному ланцюзі соціальної практики, продукти більш ранніх соціальних змін і, разом із тим, виробники (чи принаймні співучасники) подальших перетворень. Рухи не виникають на порожньому місці, вони поєднують соціальний процес і спроби вплинути на його хід [6].

Нагаємо, що звертаючись до проблем правотворчості, Ж.-Ж. Руссо відзначав: «Не може бути ніякого основного закону, обов'язкового для Народу в цілому, для нього не обов'язковий навіть Суспільний договір» [7, с. 47]. Тим самим він визнавав за народом як сувереном нічим не обмежене право змінювати закони своєї держави, навіть найкращі, а також змінювати первісну угоду, що лежить у їхній основі, а, отже, право змінювати й форму правління. Однак Ж.-Ж. Руссо не

розглядає спосіб, яким народ (народні збори або збори народу) може реалізувати своє право на зміну суспільного договору або форми правління суспільством. У науковій літературі на можливість перебудови суспільства за допомогою суспільного руху одними з перших вказали ще в XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» [8]. Зазначимо, що в нашій країні у зв'язку з особливим становищем, яке займав у ній марксизм, традиційні уявлення про соціальні рухи сформувалися на базі поглядів про робочий рух, основи яких були закладені ще при написанні Маніфесту Комуністичної партії. Так, зазвичай до числа найбільш характерних якостей суспільних рухів відносять, у першу чергу, масовість («пролетарський рух є самостійний рух величезної більшості в інтересах величезної більшості» [9]). При цьому в соціальних рухах передбачається певна організаційна структурованість («...робітники починають із того, що утворюють коаліції проти буржуа; вони виступають спільно для захисту своєї заробітної плати. Вони засновують навіть постійні асоціації...» [9]), установлення зв'язку між локальними організаціями і наявність центрального керівного ядра («лише цей зв'язок і потрібен для того, щоб централізувати багато місцевих джерел боротьби, що несуть усюди однаковий характер, і злити їх в одну національну, класову боротьбу» [9]).

Зазначене й зараз повністю справедливо для робочого руху, властиві ці якості й іншим сучасним рухам, але в різному ступені й далеко не всім. Однак соціальним рухам у цілому властива певна трансформаційна динаміка, обумовлена суспільним розвитком, згідно з якою змінюються й характерні риси рухів. Що вимагає, у свою чергу, і зміни концептуальних поглядів на соціальні рухи. Можливо, це мав на увазі В. І. Ленін, коли писав: «Елементарний інстинкт робочого руху вміє виправляти концепції найгеніальніших мислителів» [10, с. 130].

Досить часто вказані рухи, висуваючи зі свого середовища постійних або тимчасових лідерів, здатні досягти гаданих соціальних і політичних змін у державі. Як приклад цього можна нагадати про загальний націоналістичний рух, який, на думку одного із найвидатніших політичних теоретиків сучасного Заходу І. Берліна, «опанував майже ціле дев'ятнадцяте сторіччя, який був так поширений, такий популярний, що уявити собі світ, у якому він не виконує жодної ролі, можна було б лише з великим зусиллям. Цей рух мав своїх прихильників і ворогів, свої демократичні, аристократичні, монархічні різновидності, був наснагою людей діла і мистецтва, інтелектуальної еліти і мас...» [11, с. 97–98]. Та й у XX ст. націоналістичний рух був представлений численними національно-визвольними рухами, які виступали суб'єктами державних і правових перетворень у

різних країнах – вони створювали нові державну структуру і правові відносини в них або суттєво змінювали існуючі.

За масштабом гаданих соціально-політичних змін рухи поділяють на реформістські, радикальні та революційні, тобто такі, які або орієнтовані на зміни всередині головних інституційних структур суспільства, або спрямовані на радикальну перебудову певних структур суспільства, або такі, що передбачувані ними зміни охоплюють усі ключові аспекти соціальної структури, – ці рухи спрямовані на тотальну зміну суспільства, на побудову замість нього суспільства «альтернативного». На різних етапах розвитку суспільства і держави можливе виникнення різних за масштабом соціально-політичних змін громадських рухів.

Роль соціальних рухів як суб'єктів соціальних змін значно зростає в сучасному суспільстві, П. Штомпка описала ряд його рис, що сприяють виникненню й діяльності рухів. Серед них: прискорення комунікацій, що веде до консолідації руху, демократичні перетворення політичних систем у різних країнах, які відкривають поле для колективних дій широким масам людей, сучасні засоби зв'язку й масової інформації, просте фізичне з'єднання більших мас людей в обмежених районах, що в цілому створює в сучасному суспільстві широкі можливості для контактів і взаємодії, вироблення єдиної точки зору, загальної ідеології й зімкнення односторонніх, а також збільшує різноманітність напрямків діяльності в рамках окремо узятото соціального руху [6, с. 343–344]. Так, наприклад, екологічний рух реалізує себе у великій кількості різноманітних напрямків екологічної діяльності, що різняться за методами роботи, характером, формою й ступенем участі. Що ж стосується, приміром, жіночого руху, то зниження домінування чоловіків як результат його діяльності відбулося, на думку М. Кастельса, внаслідок «обміну досвідом між жінками в жіночих групах, жіночих журналах, магазинах жіночої книги, жіночих фільмах, жіночих клініках, жіночих структурах з надання підтримки в справі виховання дітей» [12, с. 308].

Таким чином, новим соціальним рухам певною мірою властиві мережні, децентралізовані форми організації й дії, для них визначальними рисами стають різноманітність нових форм об'єднання людей і напрямків діяльності. Це забезпечує високу життєстійкість руху: як відомо, збільшення різноманітності елементів організаційної структури веде до підвищення стійкості системи в мінливому зовнішньому середовищі. У світлі цього саме поняття масовості руху стає іншим – різноманітність форм участі в русі сприяє більш широкому залученню в нього всіх бажаючих сприяти досягненню його цілей. І показником масовості стають не самі масові дії, не їх кількість, а різномані-

тність і кількість форм входження в рух, спілкування з ним. І хоча елементи мережі – різноманітні складові рухи, що найчастіше слабко зв'язані між собою, а вектора їх цілей не погоджені, але сумарна складова цих векторів визначає генеральну мету руху й забезпечує її досягнення. М. Кастельс називав суспільство постіндустріальної епохи суспільством мережних структур. Виникнення широзахватної мережної структури соціального руху найчастіше не завжди й не повністю усвідомлюється навіть його учасниками, її поява буває несподіваною для спостерігачів і політичних діячів. При цьому утруднена ідентифікація нових соціальних рухів, розчинених у різноманітні форми участі.

Для розуміння механізму здійснення сучасних соціальних змін настільки великих масштабів і, отже, можливості прогнозування подібних змін у майбутньому становить інтерес визначення конкретного суб'єкта – лідера й організатора великомасштабних соціальних змін у нашій країні в 1989–1991 рр.

Аналіз із вищевикладених позицій революційних перетворень в Україні 1989–1991 рр., що мали винятково мирний і безкровний характер, показує, що вони були здійснені не зусиллями окремих політичних фігур, не політичними силами або політичними угрупованнями, а фактично громадськими організаціями й рухами. Зазначимо, що подібним же чином революційні зміни відбувалися практично в більшості колишніх республік СРСР і країн, що становили соціалістичний табір. Озираючись у минуле, уже важко перелічити ту безліч неурядових організацій, що виникли в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр., – великих і малих; таких, що швидко розпадалися й таких, що працювали довго і плідно; таких, що мали свою чітку й певну програму дій, і таких, у яких мета дії лише невиразно відчувається їхніми членами.

У той час першими й найбільшими громадськими організаціями, що активізували революційно-визвольний процес в Україні, були в основному організації культурологічної, історичної, екологічної, націоналістичної або мовної орієнтацій: «Спадщина», «Меморіал», «Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка», «Зелений світ», «Рух» та ін. Укажемо, зокрема, що першою, офіційно зареєстрованою в грудні 1987 р., незважаючи на опір влади, неурядовою організацією в Україні була Українська екологічна асоціація «Зелений світ» (УЕА), яка нараховувала спочатку всього 27 членів. Членство в УЕА залучало багатьох активних людей, що бажали виявити свою соціальну значимість, і, можливо, тому перший склад правління «Зеленого світу» містив у собі майбутніх лідерів майже всіх політичних напрямків України, що виникли в майбутньому. У 1989 р. був проведений перший загальноукраїнський з'їзд

«зелених», чим було фактично заявлено про появу нової соціально значимої сили в суспільстві. Тоді ж на з'їзді на тлі довготривалої однопартійної владної системи було оголошено про початок формування Партії Зелених України (ПЗУ).

Подібним же чином і незалежно одна від одної виростали із громадських груп і рухів й інші спочатку ще нечисленні й малопотужні політичні організації України. Але це вже було пізніше. А тоді – у 1989–1991 рр. – радикальні соціальні зміни в країні здійснювалися практично під тиском незалежних одна від одної громадських організацій і суспільних рухів.

Ми вважаємо, що в 1989–1991 рр. в Україні всі громадські організації й рухи того часу становили, незважаючи на їхню гадану автономність, єдиний національно-визвольний рух з багатовекторною мережною структурою. Цю думку підтверджує той факт, що хоча кожен окремий рух та громадська організація мали власні цілі й завдання, але неодмінною умовою досягнення цих цілей була демократизація суспільного життя. Цей загальний вектор і поєднував громадські організації в масовий (народний – у розумінні Ж.-Ж. Руссо) рух за зміну законів і правил громадського життя. Рух у цілому й був суб'єктом соціальних змін тієї пори в Україні. Багаторівнева комунікація об'єднала в мережі соціального руху осередок незалежної (неузгодженої) і різноспрямованої дії, яка проявлялася в різних формах і була спрямованою на зміни різних сфер суспільства. І хоча, здавалося, що ці організації у своїй діяльності переслідували різні цілі, складова векторів їх прагнень привела до радикального й багатобічного перетворення суспільних структур, підготувала ґрунт для подальшої соціально-політичної дії з перебудови суспільства. Таким чином, зазначений рух мав реформістсько-радикальний характер, його досягненням стала зміна політичного режиму, що перешкоджав створенню демократичних відносин у державі, і проведення через своїх представників у законодавчому органі суттєвих змін у правовій структурі держави.

Список літератури: 1. Саппа М. М. Правові особливості формування першого уряду та невідомий лист В. Леніна до Х. Раковського в січні 1919 р. / М. М. Саппа // Наше право. – 2004. – № 1. – С. 17–20. 2. Саппа М. М. Державотворча еліта: головні відмінності / М. М. Саппа // Вісник Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 32. – 2006. – С. 326–330. 3. Саппа М. М. Державність в ментальності жителів України // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє : матеріали Всеукр. конф. (Луганськ, 25–26 трав. 2006 р.). – Луганськ : Знання, 2006. – С. 108–115. 4. Саппа М. М. Х.Раковський в державотворенні Радянської України: боротьба проти автономізації України / М. М. Саппа // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 33. – 2006. – С. 132–140. 5. Саппа М. М. Особистість як суб'єкт державного і правового творіння: мета і ресурси / М. М. Саппа // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 36. – 2007.–

С. 26–30. **6.** Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с. **7.** Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; пер. с фр. – М. : КАНОН-пресс ; Кучково поле, 1998. – 416 с. **8.** Саппа М. М. Громадський рух як суб'єкт державних змін у «Маніфесті Комуністичної партії» / М. М. Саппа // Вісник Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 34. – 2006. – С. 27–31. **9.** Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М. : Госиздат полит. лит., 1955. – С. 419–459. **10.** Ленин В. И. Две тактики социал-демократии в демократической революции // Полное собрание сочинений : в 55 т. Т. 11. Июль–октябрь 1905 / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1960. – С. 1–131. **11.** Берлін І. Націоналізм: знехтувана сила / І. Берлін // Сучасність. - 1993. – № 3. – С. 95–110. **12.** Кастельс М. Могущество самобытности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Akademia, 1999. – С. 296–308.

Надійшла до редколегії 11.05.2011

Рассмотрена национально-освободительная революция в Украине 1989–1991 гг. как социальное изменение, производимое «снизу». Показано, что ведущим агентом социальных изменений в данном случае было социальное многовекторное движение с сетевой структурой.

National and liberation revolution in Ukraine during 1989-1991 as a social change made from «the bottom» is considered. It is shown that the leading agent of social changes in this case was social multivectorial movement with a net structure.